

**MINISTERUL EDUCAȚIEI NAȚIONALE ȘI
CERCETĂRII ȘTIINȚIFICE
UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918” DIN ALBA
IULIA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOLOGIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE ISTORIE**

TEZĂ DE DOCTORAT

(rezumat)

**CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC:
PROF. UNIV. DR. CORNEL-ALEXANDRU TATAY**

**DOCTORAND:
MIRCEA-ALEXANDRU GLIGOR**

**ALBA IULIA
2016**

**MINISTERUL EDUCAȚIEI NAȚIONALE ȘI
CERCETĂRII ȘTIINȚIFICE
UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918” DIN ALBA
IULIA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOLOGIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE ISTORIE**

**IMAGINAR MEDIEVAL ÎN PICTURA
OCCIDENTALĂ A SECOLELOR XIV-XVI
(rezumat)**

**CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC:
PROF. UNIV. DR. CORNEL-ALEXANDRU TATAY**

**DOCTORAND:
MIRCEA-ALEXANDRU GLIGOR**

**ALBA IULIA
2016**

Cuprins

Introducere	6
Partea I – Diavolul	
Prolog	18
I. Diavolul și Biblia	21
II. Diavolul juridic	27
III. Intermezzo pentru Lucifer	42
IV. Casa diavolului	44
V. Diavolul în pictură	52
VI. Subtilitatea diavolului	74
Epilog	82
Partea a II-a – Moartea	
Prolog	84
I. Atra Mors	88
II. Dimensiunea timpului escatologic	93
III. Imaginea morții	97
III.1. Primul triumf al morții – Cappella degli Scrovegni	97
III.2. Moartea	105
III.3. Psihostazia	108
III.4. Moarte. Psihostazie. Resurrecție divină.	112
III.5. Desacralizarea morții – Andrea Mantegna	116
Epilog	122

Partea a III-a – Alchimia

Prolog	125
I. Vechiul Testament	127
II. Înțelepciunea orientală	131
II.1. Moștenirea antică	131
II.2. Hermes Trismegistus	137
II.3. Al-Kimya'	140
III. Vana Curiositas	155
IV. Alchimia	157
V. Capodopera	162
VI. Apus alchimic	169
VII. Splendor Solis	177
VII.1. Sublimarea	179
VII.2. Arcanum	190
VII.3. Interludiu hermetic	199
VII.4. Sphaera mundi	203
Epilog	212
Concluzii	215
Sursa digitală a imaginilor	219
Bibliografie	222

Cuvinte cheie: diavol, s-t-n, moarte, psihostazie, alchimie, științe oculte, Infern, Purgatoriu, timp escatologic, Hieronymus Bosch, Jan van Eyck, Giotto, Andrea Mantegna, Ripley, *Splendor Solis*, Hermes Trismegistus, Salomon Trismosin, *Divina Comedie*, Cappella degli Scrovegni, arcanum, sublimare, Biblie, texte apocrife.

Evul Mediu Occidental este etapa care a reformulat identitatea omului european prin intermediul unei istorii a cărei vastitate nu se rezumă doar la evenimentele politice, ci și la societate, artă, literatură și religie. Aceste ultime trei domenii au constituit împreună un imaginar bogat, mistic, uneori chiar criptologic.

Lucrarea *Imaginar medieval în pictura occidentală a secolelor XIV-XVI* a ales diavolul, moartea, alchimia și expresivitatea pe care au atins-o acestea în pictură, fiecăruia dintre subiecte fiindu-i dedicată o parte separată. Structura fiecărui capitol este compusă dintr-o serie de subcapitole axate pe istorie, teorie științifică, teologie sau literatură, urmate de analiza pe opera de artă. Cele trei capitole principale au fost gândite în așa fel încât să existe o rădăcină comună – care este de obicei Biblia -, un trunchi separat și un deznodământ care să facă trimiterea de la o parte la alta.

Am ales imaginarul medieval legat de diavol, moarte și alchimie în secolele XIV-XVI, fiindcă am considerat această perioadă ca fiind de o efervescență revoluționară în mutațiile din interiorul societății Occidentului European. În cele trei secole, populația a fost martoră la cea mai distructivă¹ epidemie cu care s-a confruntat în întreaga sa istorie; a văzut răsăritul amenințării otomane și iminentul asediu al Europei; a suferit pierderi grele, dar și reformulări teritoriale și culturale odată cu Războiul de 100 de ani; a cunoscut prima criză din sânul Bisericii Catolice, și Reforma Luterană. Aceste evenimente sunt doar acte majore în construcția unui imaginar medieval care își atinge maturitatea în reprezentări ale diavolului, morții sau ale științelor oculte. Toate cele trei subiecte sunt analizate din punct de vedere istoric și artistic din etapă embrionară și până la definirea maturității lor.

¹ Raportat la numărul de locuitori de pe continentul european în acel moment.

Dorim cu tot dinadinsul să insistăm asupra faptului că lucrarea nu este și nici nu a fost vreodată gândită să fie un catalog de opere de artă care să trateze cele trei mari subiecte alese și să adune cât mai multe exemple pe temă. Nu am încercat să alcătuim un compendiu al tuturor operelor literare sau al tuturor surselor istoriografice primare care discută despre aceste subiecte. Am dorit mai degrabă să oferim un punct de vedere nou, să încercăm să aducem o inovație în tratarea acestor subiecte, pentru a putea onora actul creativ care a compus imaginarul medieval în pictura occidentală a secolelor XIV-XVI.

Prima parte, dedicată imaginii diavolului, încearcă să recompună istoria acestui personaj, începând cu Vechiul Testament și în culturile antice. Am încercat să facem o distincție cât mai clară între satana, Satana, diavol, Lucifer și demon, pentru a putea urmări semnificația fiecăruia dintre ei. Pornind de la premiza unei confuzii perpetuate de-a lungul celor două milenii creștine, am analizat, în primul rând, imaginea lui Iahve din Vechiul Testament, pentru a demonstra că diavolul și Dumnezeu nu există în această parte a Bibliei. Astfel, Iahve este o divinitate care exprimă concomitent iubire și răzbunare, nefiind nevoie de o figură diabolică pentru a-l contracara. Evreii au fost un popor migrator, care a intrat în contact cu civilizațiile sumero-akkadiană, egipteană și feniciană, preluând de la acestea legende, imagini de idoli și personaje care au căpătat o valență mai mult sau mai puțin negativă în paginile Sfintei Scripturi. Prezența unui adversar, dușman sau piedici, *s-t-n*, a fost greșit interpretată de către creștini ca fiind diavolul. Acest adversar nu e însă o entitate negativă independentă, ci un agent al lui Iahve. El acționează doar sub stricta comandă divină. Satana din Vechiul Testament nu este un parazit al spiritului uman, și nici nu e capabil de foarte multă forță distructivă în relație cu acesta.

Noul Testament aduce în prim plan personajul diavolului, care este acum un adversar al omului și al Lui Dumnezeu. Divinitatea este de data aceasta lipsită de orice fel de caracteristică negativă, în timp ce diavolul cumulează tot răul, manipularea și însumarea păcatelor. *Cartea lui Enoch* și *Cartea Jubileelor*, ambele apocrife conform tradiției creștine din Europa, încearcă să facă o legătură între Vechiul și Noul Testament, introducând imaginea îngerilor căzuți în geneza biblică. Diavolul trece din stadiul embrionar direct la etapa sa de maturitate în cele două cărți ale Bibliei, fără vreo justificare a evoluției sale. Cele două cărți apocrife, scrise în secolele de trecere de la era păgână la cea creștină, devin astfel o punte de legătură pentru imaginea diavolului. Personajul acesta capătă puteri sporite în Noul Testament, însă se poate observa o subtilitate în

evocarea inferiorității statutului său în relația cu Divinitatea. Am teoretizat astfel existența unui trinom între Dumnezeu, diavol și om, unde ultimii doi sunt mereu sub puterea de decizie a Primului, omul fiind pe treapta cea mai joasă a ierarhiei. În Vechiul Testament, omul nu are în permanență puterea de liber arbitru, în Noul Testament îl are mereu. În consecință el e capabil să se protejeze de diavol.

Aceeași evoluție care se observă la diavol, apare și în definirea Infernului, care se maturizează brusc în Noul Testament, găsindu-și puntea de legătură tot în *Cartea lui Enoch* și în cea a *Jubileelor*. Însă definirea unei case a diavolului apare structurată geografic și ierarhic doar la Dante Alighieri. Pe de altă parte, există o serie de teologi și filosofi medievali care au întărit ideea de interdependență dintre om, diavol și Dumnezeu. Relația dintre cei trei poate fi aproape mereu interpretată ca un raport juridic între Judecător, procuror și acuzat.

Diavolul este guvernator doar în casa sa, însă chiar și acolo intră sub jurisdicția Lui Dumnezeu, fiind un executor al acestuia. Imaginea sa în pictură este mult mai legată de istorie decât de ideile teologice și filosofice. Imaginarul a evoluat de la o imixtiune a creștinismului, cu influențele din culturile păgâne, unde elemente descriptive ale zeităților au fost transferate în construcția trăsăturilor fizice ale diavolului. Pe de altă parte, cromatică a evoluat în concomitență cu accentuarea monstruoșității diabolice. Primul mileniu creștin tratează diavolul ca pe un personaj secundar și antropomorf. Odată cu debutul celui de-al doilea, trăsăturile sale preiau tot mai mult din culturile păgâne, adăugându-se elemente noi în simbolistica păcatului. Din punct de vedere cromatic, reprezentările iconografice apelează la albastru – sau nuanțe ale acestei culori – în redarea personajului diabolic. Seria de războaie și de epidemii a influențat profund teama de diavol, care începe să fie legat tot mai mult de actul morții. Culorile sale sunt, începând cu secolul XV, verdele și nuanțele de maroniu, asociate cu moartea și cu boala.

Secolul XIV surprinde deja o imagine matură a diavolului, însă îl leagă pe acesta mai mult de spațiul Infernului și de momentul Judecății de Apoi. Începând cu secolul XV, diavolul în pictură începe să nu mai apară doar în Infern, ci intră în cotidianul vieții sfântului, a omului sau în lupta cu arhanghelul din lumea terestră. Imaginea sa se diversifică, la nord de Alpi apărând tot mai multe creaturi demonice care își desfășoară activitatea sub comanda tartorului Infernului. Spre sfârșitul secolului al XV-lea și în cel de-al XVI-lea, imaginea diavolului este dezintegrată în

reprezentarea picturală a omului de rând. Hieronymus Bosch realizează astfel un tablou social complex al unui Occident corupt de păcate, în care autoritatea Bisericii Catolice începe să se erodeze sub auspiciile Reformei religioase.

Cea de-a doua parte, dedicată imaginarului morții, e ancorată mai ales în apariția Purgatoriului – ca spațiu necesar al purificării sufletului, și ca redimensionare a timpului escatologic – dar și a mării epidemii de ciumă din anii 1348-1350, care a flagelat întreaga Europă, fără ca populația să poată găsi o justificare religioasă în pierderile aleatorii de vieți omenești.

La fel ca la diavol, spațiul în care se desfășoară timpul escatologic a fost cel mai bine enunțat în *Divina Comedie* a lui Dante Alighieri. Autorul a pornit, la rândul său, de la o serie de idei perpetuate de-a lungul timpului, și care probabil și-au găsit ordonarea în filosofia religioasă a lui Thomas d'Aquino și a contemporanilor săi. Giotto este primul artist a cărui expresivitate în redarea morții poate fi considerată ca fiind, nu doar evocativă, dar și complexă în reprezentarea unui cumul mare de acte legate de moarte. Unul dintre acestea este psihostazia – cântărirea sufletelor – care la Giotto este înfăptuită de Iisus Pantocrator, printr-o suprapunere de tehnică geometrică și reprezentare hieratică. Psihostazia este o temă de nișă în pictura occidentală a secolelor XIV-XVI. Prezența sa în operele legate de obicei de Judecățile de Apoi este un soi de *memento mori* pentru sufletele păcătoșilor și îndreptarea lor pe calea cea bună, atâta timp cât viața le mai permite. Se vor vedea câteva dintre diferențele majore în reprezentarea acestui act, în funcție de arealul geografic.

Împreună cu psihostazia, sunt analizate și triumful morții și dansul macabru, la fel cum se va încerca o interpretare a hieratismului și a simbologiei actelor de trecere în neființă. Ruptura de la o abordare dramatică și dramatizată, apare în mod surprinzător doar la Andrea Mantegna, care reușește să desacralizeze moartea printr-o tehnică fotografică aproape lipsită de sentiment, în care îl pictează pe *Hristos Mort*.

Partea legată de moarte este un pic atipică în contextul acestei lucrări, fiindcă lucrarea lui Mantegna este de secol XV, nu XVI, scriind un capitol de grație în iconografia specifică. Ceea ce a înfăptuit acest pictor rămâne timp de multe secole irepetabil în istoria artei. Andrea Mantegna

transformă orice fel de abordare ulterioară a morții într-un subiect superfluu, prin răceala și tristețea seacă cu care abordează decesul Mântuitorului.

Partea a treia este dedicată alchimiei, fiind de altfel și cel mai complex subiect pe care îl abordăm în aceste pagini. Am urmărit întâi de toate un fir narativ și științific începând cu antichitatea și până la debutul alchimiei în Europa. Un asemenea subiect nu poate fi scos din contextul său general, fiindcă el stă la originea unei lumi care funcționează în paralel cu reperatele istorice. Omul european îi datorează foarte mult intelectualului arab, care a perpetuat cultura academică și științifică a greco-romanilor, într-o epocă în care Europa căuta prin orice mijloc să se autodefinească. Încetinirea valurilor migratoare a făcut să crească din nou cererea pentru metale prețioase și neprețioase, care deveniseră o raritate din pricina declinului mineritului în urma prăbușirii Imperiului Roman de Apus. Populația începe astfel să caute noi metode pentru a obține aceste metale. Însă constrângerile impuse de Biserică, precum și istoria tumultuoasă a primului mileniu, au întârziat apariția alchimistului european până spre secolele XI-XII.

Științele oculte europene au fost împărțite în două etape istorice. Prima se întinde până în secolul XV, și se axează mai mult pe obținerea *magnum opus* și pe transmutația metalelor și a substanței; cea de-a doua pornește de la *Manuscrisul lui Ripley* și până la începutul secolului XVII, unde primatul nu mai aparține purificării metalelor, ci a sublimării sufletului. Alchimia este cea mai bună enunțare a istoriei științelor europene, fiindcă ea a operat în toate domeniile. Alchimiștii au fost medici, astronomi, astrologi, fizicieni, proto-chimiști, filosofi și matematicieni, reușind să confere istoriei o dimensiune mai nobilă și mai elevată, ruptă de o desfășurare clasică a evenimentelor politice.

Partea aceasta a fost scrisă în așa fel, încât întreaga teorie să poată fi reflectată în reprezentările de pe câteva dintre cele mai importante manuscrise: *Ripley*, *De Sphaera* și *Splendor Solis*. Am insistat cel mai mult pe ultima lucrare, fiindcă ea încununează întreaga personalitate a alchimistului european, fiind o reproducere a sublimării spirituale și materiale, în procesul căreia apar elemente de medicină, toxicologie, astronomie și fizică. *Splendor Solis* este poate și cea mai muzicală operă alchimică de până la finalul secolului XVI, și este categoric cea mai muzicală operă pictată din istorie despre alchimie. *Atalanta fugiens*, a lui Michael Maier,

rămâne magnum opusul sonorității alchimice, însă iluminările sale sunt gravuri, iar cartea a apărut doar în secolul XVII.

Noutatea acestei lucrări este în primul rând asocierea diavolului, a morții și a alchimiei, și demonstrarea maturizării lor pe parcursul secolelor XIV-XVI în Europa Occidentală. Pentru a putea face asta, am folosit o bibliografie cu preponderență străină, fiindcă, din nefericire, istoriografia românească nu are îndeajuns de multe cărți pentru a putea aprofunda oricare dintre cele trei subiecte.

La diavol am încercat să extrapolăm principiul trinomului Dumnezeu – diavol – om din teologie, în artă și istorie. Am încercat de asemenea să demonstrăm că diavolul este mereu în postura de procuror sau judecător al Lui Dumnezeu, indiferent de spațiul în care se regăsește. Inovația cea mai vizibilă am adus-o în evoluția artistică, unde am urmărit o maturizare a diavolului, prin evadarea sa din Infern în lumea oamenilor, și dizolvarea lui în sufletele acestora. Am încercat astfel să aducem ca argument o maturizare care se finalizează cu moartea diavolului ca personaj individual.

Capitolul despre moarte are ca noutate analiza antropologică a acestui act, pe parcursul a două secole, XIV și XV. Am amintit și secolul XVI, însă acesta este oarecum irelevant în analiza noastră. Am insistat foarte mult pe psihostazie, un act care a fost mereu neglijat sau marginalizat de istoriografie, ori în lucrarea de față, cântărirea sufletelor devine esențială în discursul despre diavol, moarte și chiar și despre alchimie. Am încercat să oferim cititorului exemple cât mai complete și concludente despre cum se desfășoară actul psihostaziei și cum evoluează el.

Ultima parte, fiind și cea mai amplă, are ca inovație modul de tratare a subiectului, prin cumulara teoriei alchimice în întreaga sa istorie eurasiatică, și demonstrarea reflectării sale în *Splendor Solis*. Considerăm că paginile despre muzicalitatea alchimică reprezintă o noutate în istoriografie, nu fiindcă nu s-ar mai fi vorbit vreodată despre așa ceva, însă nu a mai fost tratată până acum (din câte am putut observa, în urma studiilor făcute) ca un proces alchimic și în rezonanță cu desfășurarea proceselor de transmutație sau sublimare spirituală. *Splendor Solis* își va găsi în aceste pagini cea mai amplă analiză care i-a fost făcută vreodată. Nu suntem primii care analizează aceste iluminări, însă până la noi, descrierea lor s-a făcut la modul sumar și

superficial, în primul rând fiindcă textul lui Salomon Trismosin descrie deja conținutul tabletelor pictate. Însă cuvintele autorului nu explică absolut deloc procesul sau semnificația, ori aceste iluminări sunt un magnum opus al decriptării mesajului alchimic. O analiză a lor era imperativă și aproape inexistentă. *Splendor Solis* a fost aproape mereu desconsiderată, fiindcă nu se ia în calcul semnificația ilustrațiilor sale, ci doar cea a textului, care nu are o valoare notabilă. Iluminațiile sunt de obicei apreciate doar pentru estetismul lor, nu pentru criptologie. Lucrarea noastră își dorește cu tot dinadinsul să schimbe acest lucru, analizând nu doar tableta pictată, ci punând-o în relație cu alte opere alchimice sau artistice, pentru a demonstra valoarea sa și importanța enormă pe care *Splendor Solis* o are în definirea personalității intelectuale a europeanului occidental. Iluminațiile nu au doar valoare estetică, ci sunt o capodoperă a asocierii de simboluri, muzică, proto-științe, culoare, criptologie și dramatism al vieții, morții și renașterii.

Lucrarea noastră nu are menirea de a întuneca lectura cu imagini ale unei lumi răsturnate, triste sau diabolice. Ea este o căutare a luminii, o tentativă de a descoperi speranța, de a consolida primatul credinței și drumul de la crepusculul diavolului și al morții, spre sfera supra-celestă încărcată cu înțelepciunea alchimistului.

Bibliografie

Surse inedite

1. Pseudo-Thomas d'Aquino, *Aurora consurgens*, Zürich, Zentralbibliothek, (secolele XIII-XIV) s.a.
2. De Predis, Cristoforo, *Sphaerae coelestis et planetarum descriptio (De Sphaera)*, Modena, Biblioteca Estense Universitaria, 1470.
3. De Sacrobusto, Iani, *Astronomiae ac cosmographiae*, Boston Public Library Fund, 1526.
4. Ripley, George, *The Ripley Scroll*, copie din 1570 după manuscrisul original (sec. XV). Beinecke Rare Book & Manuscript Library, Yale University, (<http://brbl-dl.library.yale.edu>).

Surse edite

1. Abramelin the Mage, *The Sacred Magic of Abramelin the Mage, Introduction and Book I*, Londra, John M. Watkins Publ., 1998.
2. Abramelin the Mage, *The Sacred Magic of Abramelin the Mage, Book II*, Londra, John M. Watkins Publ., 1998.
3. Abramelin the Mage, *The Sacred Magic of Abramelin the Mage, Book III*, Londra, John M. Watkins Publ., 1999.
4. Agrippa, Henry Cornelius, *Fourth Book of Philosophy. Of Geomancy. Magical Elements of Peter de Abano. Astronomical Geomancy. The Nature of Spirits. Arbatel of Magick*, Londra, Askin Publishers Ltd, 1978.
5. Bruno, Giordano, *Cause, Principle and Unity and Essays on Magic*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
6. Bruno, Giordano, *On the Composition of Images, Signs & Ideas*, New York, Willis, Locker & Owens, 1991.
7. *Cartea lui Enoh*, București, Editura Herald, 2006.
8. Dee, John, *Five Books of Mystery. Original Sourcebook of Enochian Magic*, Boston, WeiserBooks, 2003.
9. Frater Albertus, *Alchemist's Handbook*, New York, Samuel Weiser Inc, 1978.
10. Frateris Rogeri, *Secretum Secretorum*, Oxford, Oxford University Press, 1920.
11. Froidmont, Hélinand, *Les vers de la mort*, Paris, Librairie de Firmin Didot, 1850.
12. Galenus, *On Anatomical Procedures; De Anatomicis Administrationibus Provenance* (tradus din latină de Charles Singer), Oxford, Oxford University Press, 1999.
13. Hermes Trismegistus, *Corpus Hermeticum* (tradus din greacă veche în italiană de Illaria Ramelli), Milano, Bompiani/RCS Libri S.P.A., 2005.
14. Hippocrates, *Vol. I* (traducere din greacă veche în engleză de W.H.S. Jones), Londra, William Heinemann LTD, 1957.
15. Hippocrates, *Vol. II* (traducere din greacă veche în engleză de W.H.S. Jones), Londra, William Heinemann LTD, 1959.
16. Hippocrates, *Vol. III* (traducere din greacă veche în engleză de E.T. Withington), Londra, William Heinemann LTD, 1959.
17. Hippocrates, *Vol. IV. Heraclitus on the Universe* (traducere din greacă veche în engleză de W.H.S. Jones), Londra, William Heinemann LTD, 1959.
18. Kramer, Heinrich, *Malleus Maleficarum*, Iași, Editura Esoteris, 2005.
19. Majeri, Michaelis, *Chymisches Kabinet. Derer grossen Geheimnissen der Natur (Atalanta fugiens)*, Frankfurt, Typo Johannis Philippi Andreeae, 1687.
20. Masen, Jakob, *Speculum imaginum veritatis occultae*, Braggtown, Duke University Libraries, 1681.
21. Masenio, Iacobo, *Speculum iimaginum veritatis occultae*, s.l., sumptibus Ioannis Antonii Kinchii, 1661.

22. Massey, Gerald, *Egyptian Book of the Dead and the Misteries of Amenta*, Londra, SEO-Books, 2006.
23. Ptolemeu, *Almagest* (tradus în engleză și explicat de G.J. Toomer), Londra, Gerald Duckworth & Co., 1984.
24. Ptolemeu, *Tetrabiblos (Le Previsioni Astrologiche)* (tradus în italiană și îngrijit de Simonetta Feraboli), Milano, Arnoldo Mondadori Editore, 1998.
25. Van Ruiten, Jacques T.A.G.M., *Abraham in the Book of Jubilees. The Rewriting of Genesis 11:26-25:10 in the Book of Jubilees 11:14-23:8*, Leiden, Brill, 2012.
26. Segal, Michael, *The Book of Jubilees. Rewritten Bible, Redaction, Ideology and Theology*, Leiden, Brill, 2007.
27. *The Book of Enoch, The Ethiopic Apocalypse of Enoch*, Oxford, The Clarendon Press, s.a.
28. *The Turba Philosophorum (or Assembly of the Sages)* (tradus din latină în engleză de Arthur Edward Waite), Londra, George Redway Press, 1896.
29. *The Lesser Key of Solomon, Goetia*, Londra, S.L. "MacGregor" Mathers, 1999.
30. *The Lesser Key of Solomon, Theurgia Goetia. Book II of the Lemegeton*, Londra, S.L. "MacGregor" Mathers, 1999.
31. *The Lesser Key of Solomon, The Pauline Art. Book III of the Lemegeton*, Londra, S.L. "MacGregor" Mathers, 1999.
32. *The Lesser Key of Solomon, Ars Almadel. Part IV of the Lemegeton*, Londra, S.L. "MacGregor" Mathers, 1999.
33. *The Lesser Key of Solomon, The Ars Nova. Book V of the Lemegeton*, Londra, S.L. "MacGregor" Mathers, 1999.
34. *The Picatrix* (tradus în engleză de Christopher Warnock, cu ilustrații de Nigel Jackson), Iowa City, Renaissance Astrology, 2012.
35. *The Prophecies of Paracelsus*, Londra, William Rider & Son, 1915.
36. Trismosin, Salomon, *Splendor Solis. Alchemical Treatises of Solomon Trismosin Adept and Teacher of Paracelsus*, Londra, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. LTD, s.a.

Bibliografie generală

1. Alighieri, Dante, *Divina Commedia*, Milano, Letteratura Italiana Einaudi, 2000.
2. Alighieri, Dante, *Divina Comedie* (trad. Eta Beoriu), București, Editura Paralela 45, 2005.
3. Alighieri, Dante, *Divina Comedie* (trad. George Coșbuc), Iași, Editura Polirom, 2000.
4. Baltrusaitis, Jurgis, *Evul Mediu Fantastic*, București, Editura Meridiane, 1975.
5. Belcari, Ricardo; Maruchi, Giulia, *L'Alto Medioevo*, Florența, E-ducation.it SpA, 2008.
6. *Biblia*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Al Bisericii Ortodoxe Române, 1988.
7. Bossy, John, *Creștinismul în Occident: 1400-1700*, București, Editura Humanitas, 1998.
8. Bultman, Rudolf, *Il Cristianesimo primitivo nel quadro delle religioni antiche*, Milano, Garzanti, 1964.
9. Bultman, Rudolf, *Jesus Christ and Mythology*, Washington DC, Charles Scribner's Sons, 1958.
10. Bultman, Rudolf, *Nuovo Testamento e Mitologia. Il manifesto della demitizzazione*, Brescia, Tipolitografia Queriniana, 1985.
11. Bultman, Rudolf, *Storia ed escatologia*, Brescia, Tipolitografia Queriniana, 1979.
12. Bultman, Rudolf, *Teologia del Nuovo Testamento*, Brescia, Tipolitografia Queriniana, 1985.
13. Burke, Peter, *Eyewitnessing. The Uses of Image as Historical Evidence*, Londra, Reaktion Books, 2001.
14. Burroughs, Bryson, *The Metropolitan Museum of Art. Catalogue of Paintings*, New York, The Metropolitan Museum of Art, 1970.
15. Căpușan, Daniel, *Istoria literaturii universale*, Cluj, 1975.
16. Carus, Paul, *The History of the Devil and the Idea of Evil From the Earliest Times to the Present Day*, Chicago, The Open Court Publishing Company, 1900.

17. *Il Corano (Edizione integrale a cura di Hamza Roberto Piccardo)*, Roma, Newton Compton Editori, 2006.
18. Crowe, Joseph A., *Handbook of Painting – Part I*, Londra, John Murray, 1898.
19. Curtius, Ernst Robert, *Literatura europeană și Evul Mediu latin*, București, Editura Univers, 1970.
20. Damadian, Liza, *Gravura Flamandă*, București, Editura Meridiane, 1978.
21. Denzinger, Henry, *The Sources of Catholic Dogma*, Fitzwilliam, Loretto Publications, 1955.
22. Detti, Tommaso; Fossi, Gloria, *La terra dei musei. Paesaggio arte storia del territorio senese*, Prato, Giunti Industrie Grafiche Spa, 2006.
23. Diaconescu, Alexandru, *Mari civilizații ale Orientului Antic*, Cluj-Napoca, Editura Accent, 2001.
24. Duby, George, *Sculpture. From Antiquity To The Middle Ages*, Köln, Taschen, 2006.
25. Duby, George, *Sculpture. From the Renaissance to Present Day*, Köln, Taschen, 2006.
26. Duroselle, Jean-Baptiste, *Istoria Catolicismului*, București, Editura Științifică, 1999.
27. Eco, Umberto, *Il Medioevo, vol. I. Alto Medioevo. Storia*, Roma, Gruppo Editoriale L'Espresso spa, 2009.
28. Eco, Umberto, *Il Medioevo, vol. II. Alto Medioevo. Filosofia, Letteratura, Scienze*, Roma, Gruppo Editoriale L'Espresso spa, 2009.
29. Eco, Umberto, *Il Medioevo, vol. III. Alto Medioevo. Arte visive, musica*, Roma, Gruppo Editoriale L'Espresso spa, 2009.
30. Eco, Umberto, *Il Medioevo, vol. IV. Medioevo Centrale. Storia*, Roma, Gruppo Editoriale L'Espresso spa, 2009.
31. Eco, Umberto, *Il Medioevo, vol. V. Medioevo Centrale. Filosofia, Letteratura, Scienze*, Roma, Gruppo Editoriale L'Espresso spa, 2009.
32. Eco, Umberto, *Il Medioevo, vol. VI. Medioevo Centrale. Arte visive, musica*, Roma, Gruppo Editoriale L'Espresso spa, 2009.
33. Eco, Umberto, *Il Medioevo, vol. VII. Basso Medioevo. Storia*, Roma, Gruppo Editoriale L'Espresso spa, 2009.
34. Eco, Umberto, *Il Medioevo, vol. VIII. Basso Medioevo. Filosofia, Scienze, Musica*, Roma, Gruppo Editoriale L'Espresso spa, 2009.
35. Eco, Umberto, *Il Medioevo, vol. IX. Basso Medioevo. Letteratura, Arte*, Roma, Gruppo Editoriale L'Espresso spa, 2009.
36. Eco, Umberto, *Il Medioevo, vol. X. Quattrocento. Storia*, Roma, Gruppo Editoriale L'Espresso spa, 2009.
37. Eco, Umberto, *Il Medioevo, vol. XI. Quattrocento. Filosofia, Scienze, Letteratura*, Roma, Gruppo Editoriale L'Espresso spa, 2009.
38. Eco, Umberto, *Il Medioevo, vol. XII. Quattrocento. Arte visive, musica*, Roma, Gruppo Editoriale L'Espresso spa, 2009.
39. Eco, Umberto, *Istoria Urâtului*, București, Editura RAO, 2014.
40. Eco, Umberto, *La grande storia. L'antichità. Grecia. 8. Scienze e tecniche. Musica*, Milano, RCS Quotidiani SpA, 2011.
41. Eco, Umberto, *La grande storia. L'antichità. Roma. 13. Scienze e tecniche. Musica*, Milano, RCS Quotidiani SpA, 2011.
42. Eco, Umberto, *La grande storia. L'antichità. 14. Vicino Oriente, Grecia, Roma. Temi trasversali*, Milano, RCS Quotidiani SpA, 2011.
43. Eliade, Mircea, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, București, Univers Enciclopedic, 2000.
44. Engel, Carl, *Musical Instruments*, Londra, Wyman and Sons Limited, 1908.
45. Fiedlander, Max J., *De la Van Eyck la Bruegel*, București, Editura Meridiane, 1975.
46. *Flemish & German Masterpieces from The National Gallery. Artists: Hans Memling, Gerard David, Jan Mabuse. The National Gallery Series, Part Eight*, New York, Dodge Publishing Company, s.a.
47. Garin, Eugenio, *Omni Renașterii*, Iași, Editura Polirom, 2000.

48. Gasquet, Francis Aidan, *The Black Death of 1348 and 1349*, Londra, George Bell and Sons, 1908.
49. Giorgi, Rosa, *Simboli, protagonisti e storia della Chiesa*, Milano, Mondadori Electa S.p.A., 2004.
50. Graf, Arturo, *Miti, leggende e superstizioni del Medio Evo*, Torino, Ermanno Loescher, 1892.
51. Grimal, Nicolas, *Storia dell'Antico Egitto*, Bari, Editori Laterza, 2008.
52. Guiducci, Anna Maria, *Museo dell'Arte Sacra della Val d'Arbia*, Siena, Alsaba, Siena per Protagon Editori Toscani, 1998.
53. Hassig, Debra, *Medieval Bestiaries. Text, Image, Ideology*, Melbourne, Cambridge University Press, 1995.
54. Hecker, I.F.C., *The Black Death in The Fourteenth Century*, Londra, A.Schloss, Foreign Bookseller, 1833.
55. Impelluso, Lucia, *Eroi e Dei dell'antichità*, Milano, Electa, 2002.
56. Jacquart, Danielle, *Știința arabă. O epopee a cunoașterii*, București, Editura Univers, 2005.
57. Jameson, Anna, *Sacred and Legendary Art, Volume II*, Cambridge, The Riverside Press, 1895.
58. Janssen, Johannes, *History of the German People at the Close of the Middle Ages, Vol. XII, Art and Popular Literature to the Beginning of the Thirty Years' War*, Londra, Kegan Paul, Trench, Trubner Co LTD., 1907.
59. Kieckhefer, Richard, *La magia nel Medioevo*, Bari, Editori Laterza, 2004.
60. Lassigne, Jacques, *Flemish Painting from Bosch to Rubens*, Washington DC, Albert Skira Publisher, 1958.
61. Le Goff, Jacques, *Alla ricerca del Medioevo*, Bari, Editori Laterza, 2003.
62. Le Goff, Jacques, *Civilizația Occidentului medieval*, București, Editura Științifică, 1970.
63. Le Goff, Jacques, *L'immaginario medievale*, Bari, Editori Laterza, 2008.
64. Le Goff, Jacques, *La nouvelle histoire*, Paris, Edition Retz-C.E.P.L., 1978.
65. Le Goff, Jacques, *Omul Medieval*, Iași, Editura Polirom, 1999.
66. Le Goff, Jacques, *Pentru un alt Ev Mediu*, București, Editura Meridiane, 1986.
67. Liverani, Mario, *Antico Oriente. Storia, società, economia*, Bari, Editori Laterza, 2011.
68. Macfall, Haldane, *A History of Painting – VOL VI*, Boston, Dana Estes and Co., s.a.
69. Mancinelli, Fabrizio, *La Cappella Sistina*, Roma, Tipografia Vaticana, 2004.
70. Marchi, Cesare, *Dante*, București, Editura Artemis, 2002.
71. Milton, John, *Paradisul pierdut* (trad. Adina Begu), București, Aldo Press, 2009.
72. Muchembled, Robert, *O istorie a diavolului. Civilizația Occidentală în secolele XII-XX*, Chișinău, Editura Cartier, 2002.
73. *Omul Baroc*, Iași, Editura Polirom, 2000.
74. Paganelli, Sergio, *Musical Instruments from the Renaissance to the 19th Century*, Feltham, The Hamlyn Publishing Group Limited, 1996.
75. Palou, Jean, *Vrăjitoria*, București, Grupul Editorial Corint, 2003.
76. Pattison Muir, M.M., *The Story of Alchemy and the Beginning of Chemistry*, Londra, Hodder and Stoughton, 2004.
77. Pelikan, Jaroslav, *Tradiția creștină. O istorie a dezvoltării doctrinei. IV. Reforma Bisericii și a dogmei (1300-1700)*, Iași, Polirom, 2006.
78. Place, Robert M., *Magic and Alchemy*, New York, Chelsea House Publishers, 2009.
79. Potter, C.F., *Fondatori de mari religii*, București, Editura Prietenii Cărții, 1998.
80. Reville, Albert, *Histoire du Diable*, Paris, Treuttel et Wurtz, 1870.
81. Riley Scott, George, *Storia della tortura*, Milano, Oscar Mondadori, 1999.
82. Rooses, Max, *Art in Flanders*, New York, Charles Scribner's Sons, 1964.
83. Rosenkrantz, Karl, *O estetică a urâtului*, București, Editura Meridiane, 1984.
84. Roskoff, Gustav, *Geschichte des Teufels. Erster Band*, Leipzig, F.A.Brockhaus, 1869.
85. Roskoff, Gustav, *Geschichte des Teufels. Zweiter Band*, Leipzig, F.A.Brockhaus, 1869.
86. Sebenico, Sara, *I mostri dell'Occidente Medievale: Fonte e diffusione di razze umane mostruose, ibrid ied animali fantastici*, Trieste, Università degli Studi di Trieste, 2005.

87. Siraisi, Nancy G., *Medieval and Early Renaissance Medicine. An Introduction to Knowledge and Practice*, Chicago, The University of Chicago Press, 1990.
88. Tavolari, Barbara, *Siena Museo dell'Opera Dipinti*, Milano, Silvana Editoriale Spa, Cinisello Balsamo, 2007.
89. Thorndike, Lynn, *The History of Medieval Europe*, Cambridge Massachusetts, Houghton Mifflin Company, 1917.
90. Torriti, Piero, *La Pinacoteca nazionale di Siena : i dipinti dal XII al XV secolo*, Siena, Sagep Editore, 1977.
91. Trigger, B.G., Kemp, B.J., O'Connor, D., Lloyd, A.B., *Storia sociale dell'antico Egitto*, Bari, Editori Laterza, 2000.
92. Vasari, Giorgio, *Le vite dei piu' eccellenti pittori, scultori e architetti*, Roma, Newton Compton Editori, 2010.
93. White, Michael, *The Pope and the Heretic. The True Story of Giordano Bruno, The Man Who Dared to Defy the Roman Inquisition*, s.l., Harper Collins Books, 2010.
94. Wilmot-Buxton, H.J., *German, Flemish and Dutch Painting*, Londra, Edward J. Poynter, R.A., 1890.

Bibliografie specială

1. *Album illustré des œuvres d'Hans Memling*, Bruges, Anciens Etablissements Hermans, s.a.
2. Allman, Toney, *Medieval Medicine and Disease*, San Diego, Referenced Point Press, 2015.
3. Aries, Philippe, *Omul în fața morții*, București, Editura Meridiane, 1996.
4. Atkinson Jenkins, T., *The Espurgatoire Saint Patriz of Marie de France, with a Text of the Latin Original*, Chicago, The University of Chicago Press, 1908.
5. Battistini, Matilde, *Astrologia, magia, alchimia*, Milano, Mondadori Electa S.p.A., 2003.
6. Bell, Arthur, *Mantegna*, Londra, T.C. & E.C. Jack, s.a.
7. Bianconi, Piero, *Bosch*, Milano, Gruppo Editoriale Fabbri S.p.A., 1993.
8. *Bosch*, Londra, Sirrocco, 2004.
9. Bosing, Walter, *Bosch. The Complete Paintings*, Köln, Taschen GmbH, 2004.
10. Browning, Robert, *Paracelsus*, Londra, J.M. Dent and Co. Aldine House, 1898.
11. Bussagli, Mario, *Bosch*, Florența, Giunti Industrie Grafiche S.p.A., 1988.
12. Buzzati, Dino, *L'Opera completa di Bosch*, Milano, Rizzoli Editore, 1977.
13. Callcott, A.V., *Description of The Chapel of the Annunziata dell'Arena or Giotto's Chapel in Padua*, Londra, Thomas Brettell, Rupert Street, Haymarket, 1845.
14. Contardi, Bruno, *Michelangelo*, Florența, Giunti Industrie Grafiche S.p.A., 1999.
15. Conway, Daniel, *Demonology and Devil-Lore*, New York, Henry Holt and Company, 1879.
16. Dafoe, Daniel, *History and Reality of Apparitions*, Londra, J.Roberts, 1727.
17. Dafoe, Daniel, *The Political History of the Devil, as well Ancient and Modern*, Londra, T.Warner, 1726.
18. *Dante e Padova, Studi Storico-Critici*, Padova, Sacchetto Editrice, 1865.
19. De Lancre, Pierre, *Tableau De L'inconstance Des Mauvais Anges Et Demons: Ou Il Est Amplement Traite Des Sorciers Et De La Sorcellerie*, Paris, 1982.
20. De Tolnay, C., *Hieronymus Bosch*, Basel, 1937.
21. Delumeau, Jean, *Păcatul și frica. Culpabilizarea în Occident. Secolele XIII-XVIII. Vol. I*, Iași, Polirom, 1997.
22. Delumeau, Jean, *Păcatul și frica. Culpabilizarea în Occident. Secolele XIII-XVIII. Vol. II*, Iași, Polirom, 1998.
23. Di Nola, Alfonso M., *Apocalissi apocrife*, Milano, Editoriale del Drago S.r.L., 1978.
24. Di Nola, Alfonso M., *Diavolul*, București, Editura All, 2001.
25. Doering, Oscar, *Michael Pacher und die Seinen. Eine Tiroler Künstlergruppe am Ende des Mittelalters*, Gladbach, B.Kühlen's Kunstanstalt und Verlag, 1913.
26. *Domenico Beccafumi e il suo tempo*, Milano, Electa, 1990.

27. Eliade, Mircea, *Făurari și alchimiști*, București, Editura Humanitas, 1996.
28. Eliade, Mircea, *Imagini și simboluri. Eseu despre simbolismul magico-religios*, București, Editura Humanitas, 1994.
29. Eliade, Mircea, *Mito e realtà*, Torino, Boria Editore Torino-Leumann, 1966.
30. Eliade, Mircea, *Ocultism, vrăjitorie și mode culturale*, București, Editura Humanitas, 1997.
31. Forsyth, Neil, *The Satanic Epic*, Princeton, Princeton University Press, 2003.
32. Fraenger, Wilhelm, *Hieronymus Bosch: Il Regno Millenario*, Milano, Abscondita SRL, 2006.
33. Gener, Pompeyo, *La mort et le diable, Histoire et philosophie des deux negations supremes*, Paris, Reinwald, 1880.
34. Giorgi, Rosa, *Angeli e demoni*, Milano, Mondadori Electa S.p.A., 2003.
35. Gilchrist, Cherry, *The Elements of Alchemy*, Ringwood, Element Books Limited, 1998.
36. Graves, Kersey, *The Biography of Satan (or, A Historical Exposition of The Devil and His Fiery Dominions)*, New York, Peter Eckler Publishing CO., 1924.
37. Greco, Gabrielle, *Giotto*, Milano, Mondadori Electa S.p.A., 2006.
38. Greenberg, Arthur, *From Alchemy to Chemistry*, Durham, John Wiley and Sons INC. PUBLICATION, 2007.
39. Gruttwell, Maud, *Andrea Mantegna*, Londra, G.Bell and Sons, LTD., 1910.
40. Günther, Hans, *Ritter, Tod und Teufel. Der heldische Gedanke*, Munchen, Lehmanns Verlag, 1935.
41. Hagen, Reiner, *Pieter Bruegel. The Complete Paintings*, Köln, Taschen GmbH, 2004.
42. al-Hassan, Ahmad Ybn, *Studies in al-Kimyā'. Critical Issues in Latin and Arabic Alchemy and Chernistry*, Hildesheim, Georg Olms Verlag AG, 2009.
43. Heindel, Max, *The Rosicrucian Mysteries. An Elementary Exposition of Their Secret Teachings*, Oceanside, The Rosicrucian Fellowship, 1911.
44. Hendrix, Scott E., *How Albert the Great's Speculum Astronomiae Was Interpreted and Used by Four Centuries of Readers*, Lewiston, The Edwin Mellen Press, 2010.
45. Kuhn, Thomas, *The Copernican Revolution. Planetary Astronomy in the Development of Western Thought*, Cambridge, Harvard University Press, 1957.
46. Kuhn, Thomas, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago, The University of Chicago Press, 1970.
47. Knapp, Fritz, *Andrea Mantegna*, Leipzig, Deutsch Verlags-Anstalt, 1910.
48. Kristeller, Paul, *Andrea Mantegna*, Londra, Longmans, Green and Co., 1901.
49. Larsen, Erik, *Hieronymus Bosch*, Florența, Octavo Franco Cantini Editore S.p.A., 1998.
50. Le Goff, Jacques, *Nașterea Purgatoriului*, București, Editura Meridiane, 1995.
51. Levi, Eliphaz, *The Magical Ritual of the Sanctum Regnum*, New York, Crispin Press, 1970.
52. Levi, Eliphaz, *The History of Magic*, Boston, Weiser Books, 2003.
53. Linfert, Carl, *Bosch*, New York, Harry N. Abrams INC. Publishers, 1989.
54. Mancinelli, Fabrizio, Gianluigi Colalucci, Nazzareno Gabrielli – *Michelangelo. Il Giudizio Universale*, Florența, Gruppo Editoriale Giunti S.p.A., 1994.
55. Marijnissen, Roger-Henri, *Bosch*, Milano, Mondadori Electa S.p.A., 2003.
56. Martin, Sean, *Alchemy and Alchemists*, Herts, Pocket Essentials, 2006.
57. Mews, Constant J., *Abelard and Heloise*, Oxford, Oxford University Press, 2005.
58. Minois, Georges, *Diavolul*, București, Grupul Editorial Corint, 2003.
59. Minois, Georges, *Istoria Infernurilor*, București, Editura Humanitas, 1998.
60. Minois Georges, *The Atheist Bible. The Most Dangerous Book That Never Existed*, Chicago, The University of Chicago Press, 2012.
61. Neret, Gilles, *Michelangelo*, Köln, Taschen GmbH, 2003.
62. Newman, William R., Grafton, Anthony, *Astrology and Alchemy in Early Modern Europe*, Massachusetts, The MIT Press, Cambridge, 2001.
63. O'Gready, Joan, *The Prince of Darkness. The Devil in History, Religion and the Human Psyche*, Dorset, Element Books, Shaftsbury, 1989.

64. Van Oosterzee, J.J., *The Theology of the New Testament*, New Haven, Judd&White, 1871.
65. Paavilainen, Helena M., *Medieval Pharmacotherapy. Continuity and Change. Case Studies from Ibn Sina and some of his Late Medieval Commentators*, Leiden, Koninklijke Brill, 2009.
66. Pagels, Elaine, *The Origin of Satan*, New York, Vintage Books, 1985.
67. Pasciuta, Beatrice, *Il diavolo e il diritto: il Processus Satane (XIV sec.)*, in *Il diavolo nel Medioevo. Atti del XLIX Convegno storico internazionale, Todi, 14-17 ottobre 2012* (pp. 421-449), Spoleto, Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2013.
68. Pasquini, Laura, *Il diavolo nell'iconografia medievale*, in *Il diavolo nel Medioevo. Atti del XLIX Convegno storico internazionale, Todi, 14-17 ottobre 2012* (pp. 479-519), Spoleto, Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2013.
69. Pereira, Michela, *Alchimia. I testi della tradizione occidentale*, Milano, Arnoldo Mondadori Editore, 2006.
70. Peters, F.E., *The Monotheists*, Princeton, Princeton University Press, 2003.
71. Petrovna Blavatsky, Helena, *Studies in Occultism*, Londra, George Redway, 1891.
72. Pirovano, Carlo, *Lotto*, Milano, Electa, 2002.
73. Pisani, Giuliano, *I volti segreti di Giotto*, Milano, Rizzoli, 2008.
74. Pitts Rembert, Virginia, *Hieronymus Bosch*, New York, Parkstone Press Ltd, s.a.
75. Platon, Alexandru-Florin, Radvan, Laurențiu, Maleon, Bogdan-Petru, *O istorie a Europei de Apus in Evul Mediu. De la Imperiul Roman tirziu la marile descoperiri geografice (secolele V-XVI)*, Iași, Editura Polirom, 2010.
76. Porro, Pasquale, *Il diavolo nella teologia scolastica: il caso di Tommaso d'Aquino*, in *Il diavolo nel Medioevo. Atti del XLIX Convegno storico internazionale, Todi, 14-17 ottobre 2012* (pp. 77-100), Spoleto, Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2013.
77. Randall, Catherine, *Earthly Treasures. Material Culture and Metaphysics in the Heptameron and Evangelical Narrative*, West Lafayette, Purdue University Press, 2007.
78. Rattansi, Piyo, Clericuzio, Antonio, *Alchemy and Chemistry in the 16th and 17th Centuries*, Dordrecht, Springer Science Business Media, 1994.
79. Read, Hollis, *The Foot-Prints of Satan or The Devil in History, The Counterpart of God in History*, Toronto, Maclear Publishing, 1874.
80. Recanati, M.C., *Iconografia della morte: la danza macabra*, Bergamo, Istituto Italiano Edizioni Atlas, 2010.
81. Rémy, Nicolas, *La Démonolâtrie*, Nancy, Presses Universitaires de Nancy, 1997.
82. Roob, Alexander, *Alchimia e mistica*, Köln, Taschen, 2007.
83. Ruskin, John, *Giotto and His Works in Padua (Being an Explanatory Notice of the Frescoes in the Arena Chapel)*, Londra, Ballantyne, Hanson & Co. at the Ballantyne Press, 1900.
84. Salaman, Clement, van Oven, Dorine, Wharton, William D., Mahe, Jean-Pierre, *The Way of Hermes, New Translations of The Corpus Hermeticum and The Definitions of Hermes Trismegistus to Asclepius*, Rochester, Inner Traditions International, 2000.
85. Selvatico, Pietro Estense, *Sulla Cappellina Degli Scrovegni nell'Arena di Padova e sui freschi di Giotto in essa dipinti*, Padova, Minerva Editrice, 1836.
86. Signorini, Rodolfo, *Lo zodiaco di Palazzo d'Arco in Mantova*, Mantova, Amministrazione Provinciale di Mantova, 1987.
87. Södergård, J. Peter, *Decoding the Hermetic Discourse in Salomon Trismosin's Splendor Solis – A Semiotic Study of Three Ways of Reading*, in *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, Vol. 16, *Dance, Music, Art and Religion (Edited by Tore Ahlbäck)*, Turku, The Donner Institute for Research in Religion and Cultural History, 1996.
88. *The work of Hans Memling reproduced in one hundred and ninety-seven illustrations, with a biographical introduction*, NYC, New York Brentano's, 1913.
89. Thode, Henry, *Mantegna*, Leipzig, Verlag von Velhagen & Klafing, 1897.
90. Thorndike, Lynn, *The Place of Magic in the Intellectual History of Europe*, New York, The Columbia University Press, 1905.

91. Trotta, Hans, *Das Leben und die Werke des seneser Malers Domenico Beccafumi genannt Mecarino*, Berlin, Treyden, 1913.
92. Verdi, A., *L'architettura della Cappella degli Scrovegni, in Giotto e il suo tempo*, Milano, Motta, 2000.
93. Weale, James W.H., *Hans Memlinc*, Londra, George Bell & Sons, 1901.
94. Weeks, Andrew, *Paracelsus (Teophrastus Bombastus von Hohenheim, 1493-1541), Essential Theoretical Writings*, Leiden, Koninklijke Brill, 2008.
95. Wells, Steve, *Drunk With Blood*, Washington DC, SAB Books, LLC, 2013.
96. Wolf, Norbert, *Dürer*, Köln, Taschen GmbH, 2006.
97. Wray, T.J., Mobley, Gregory, *The Birth of Satan. Tracing the Devil's Biblical Roots*, New York, Palgrave MacMillan, 2005.
98. Yates, Frances A., *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1964.
99. Zuffi, Stefano, *Dürer*, Milano, Mondadori Electa S.p.A., 2000.
100. Zuffi, Stefano, *Tiziano*, Milano, Mondadori Electa S.p.A., 2006.

Dicționare și enciclopedii

1. Biedermann, Hans, *Dicționar de simboluri*, București, Editura Saeculum, 2002.
2. Chevalier, Jean, *Dicționar de simboluri*, București, Editura Artemis, 1995.
3. Cotterell, Arthur, *The Encyclopedia of Mythology*, Londra, Agness Publishing Limited, 2001.
4. Coulston Gilespie, Charles, *Dictionary of Scientific Biography, Volume 3, Pierre Cabanis – Heinrich von Dechen*, New York, Simon & Schuster and Prentice Hall International, 1981.
5. Coulston Gilespie, Charles, *Dictionary of Scientific Biography, Volume 9, A. T. Macrobius - K. E Naumann*, New York, Simon & Schuster and Prentice Hall International, 1981.
6. Eliade, Mircea, Culianu, Ioan Petru, *Dicționar al religiilor*, București, Editura Humanitas, 1993.
7. *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, New York, Macmillan Reference USA, 2004.
8. Frontisi, Claude, *Istoria vizuală a artei*, București, Grupul Editorial RAO, 2003.
9. Giorgi, Rosa, *Il Seicento*, Milano, Mondadori Electa S.p.A., 2004.
10. Guiley, Rosemary Ellen, *The Encyclopedia of Alchemy and Magic*, New York, Infobase Publishing, 2006.
11. Jestice, Phyllis G., *Holly People of the World*, Santa Barbara, ABC-CLIO Inc., 2004.
12. Le Goff, Jacques, *Dicționar tematic al Evului Mediu occidental*, Iași, Editura Polirom, 2002.
13. Lurker, Manfred, *Lexicon de zei și demoni*, București, Editura Enciclopedică, 1999.
14. Martin, Ralph P., Davids, Peter H., *Dictionary of the Later New Testament and Its Developments*, Leicester, InterVarsity Press, 1997.
15. Zuffi, Stefano, *Il Cinquecento*, Milano, Mondadori Electa S.p.A., 2005.
16. Zuffi, Stefano, *Il Quattrocento*, Milano, Mondadori Electa S.p.A., 2004.